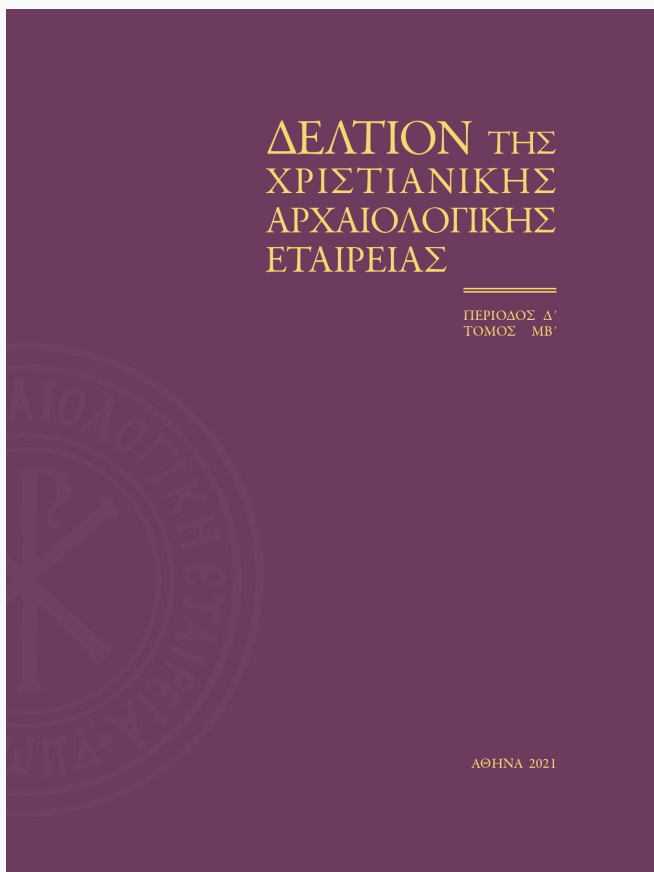

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 42 (2021)

Δελτίον ΧΑΕ 42 (2021), Περίοδος Δ'

Ευγενία Χαλκιά – Αντώνης Μπεκιάρης – Αντώνης Τσάκαλος, Yuliiana Boycheva (ειδική συνεργάτις), Ιμβρίων Ιερά. Εκκλησιαστικά έργα στους ενοριακούς ναούς της Ίμβρου

†Ευγενία ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ (Eugenia DRAKOPOULOU)

doi: [10.12681/dchae.32474](https://doi.org/10.12681/dchae.32474)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ (Eugenia DRAKOPOULOU) †Ευγενία. (2023). Ευγενία Χαλκιά – Αντώνης Μπεκιάρης – Αντώνης Τσάκαλος, Yuliiana Boycheva (ειδική συνεργάτις), Ιμβρίων Ιερά. Εκκλησιαστικά έργα στους ενοριακούς ναούς της Ίμβρου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 42, 428–430. <https://doi.org/10.12681/dchae.32474>

Ευγενία Χαλκιά – Αντώνης Μπεκιάρης – Αντώνης Τσάκαλος και Yuliana Boycheva (ειδική συνεργάτις), *Ιμβριών Ιερά. Εκκλησιαστικά έργα στους ενοριακούς ναούς της Ίμβρου*, με την ευγενική χορηγία του Επαμεινώνδα Π. Πανταζοπούλου, Άρχοντας Ασηκρήτου του Οικουμενικού Θρόνου, Αθήνα 2020, 567 σ., 24,5×33 εκ., ISBN: 978-960-545-154-7.

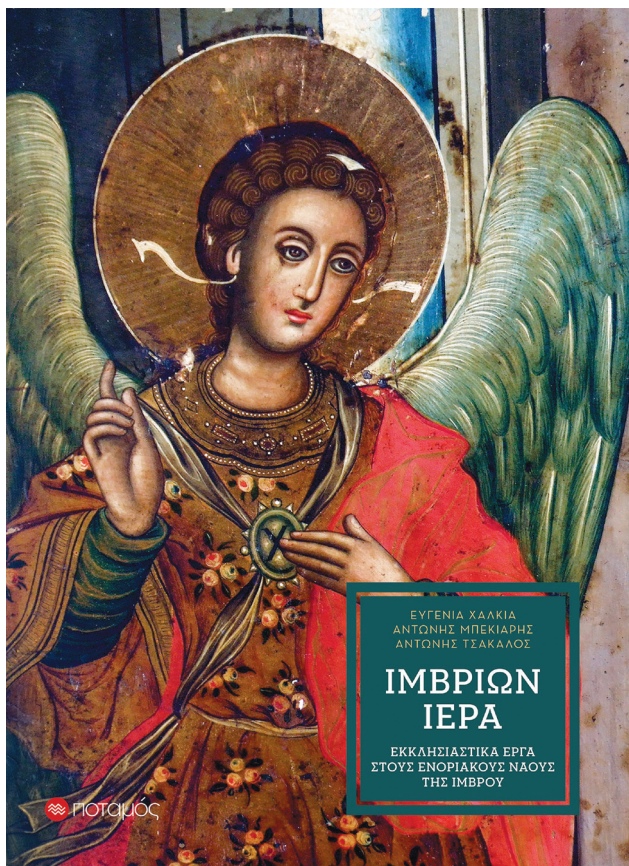
ΑΡΙΣΤΗ ΕΚΠΛΗΡΩΣΗ ΤΟΥ ΧΡΕΟΥΣ προς την γενέθλια γη αποτελεί ο ογκώδης αυτός τόμος, έργο πολυετούς επισημονικού μόχθου της Ευγενίας Χαλκιά. Αρχαιολόγος επί σειρά ετών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, επίτιμη, σήμερα, διευθύντρια του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου της Αθήνας, η Ευγενία Χαλκιά ολοκλήρωσε την έκδοση των *Ιμβριών Ιερών* με την συνεργασία των βυζαντινολόγων Αντώνη Μπεκιάρη και Αντώνη Τσάκαλου, οι οποίοι στελεχώνουν το προσωπικό του ίδιου Μουσείου. Αξίζει να σημειωθεί ότι πρόκειται για ένα μακράς πνοής έργο, εφόσον η Ευγενία Χαλκιά ξεκίνησε την καταγραφή των κειμηλίων των ναών της Ίμβρου από την δεκαετία του 1990. Την έκδοση, στην οποία καταγράφονται 2.000 έργα από τους ναούς του νησιού και από το μέγαρο της Ιεράς Μητροπόλεως Ίμβρου και Τενέδου, χαιρετίζει ο ιμβριώτης Οικουμενικός Πατριάρχης κ.κ. Βαρθολομαίος.

Το εγχείρημα της Ευγενίας Χαλκιά και των συνεργατών της αποκτά ξεχωριστή σημασία λόγω της εμπειριστάτης κατάστασης, στην οποία βρέθηκε ο χριστιανικός πληθυσμός του νησιού μετά την από του έτους 1964 εφαρμογή του *Προγράμματος Διάλυσης* της ιστορικής, κοινωνικής και πολιτισμικής δομής της Ίμβρου. Είναι σημαντικό ότι η επιστημονική καταγραφή, η φωτογράφιση και η τεκμηρίωση αφορά όχι μόνο στις φορητές εικόνες, τους επιταφίους, τα λάβαρα, τα ιερά σκεύη και τα λειτουργικά βιβλία, που βρίσκονταν στις εκκλησίες του νησιού, αλλά και στο σύνολο των εκκλησιαστικών αντικειμένων που προέρχονταν από τα κατεστραμμένα εξωκλήσια. Η πληρέστατη αυτή καταγραφή επιβεβαιώνει και γεγονότα της ιστορίας της Ίμβρου. Για παράδειγμα, κατά τη «μεγάλη πείνα» του 1806 ή την επιδημία πανώλης στα χρόνια 1812-1814 μειώνεται σημαντικά ο αριθμός των εικόνων και των ιερών σκευών, ενώ, αντίθετα, σημειώνεται ανάκαμψη στα τέλη του πρώτου μισού του 19ου αιώνα, χάρη στην οικονομική βοήθεια των μεταναστών. Οι επιγραφές των φορητών εικόνων αποτελούν πολύτιμη και αδιάψευστη πηγή πληροφοριών για το νησί και την ιστορία του, και πολύ ορθά οι συγγραφείς του βιβλίου απέδωσαν μεγάλη σημασία στην καταγραφή και ανάδειξη όλων των σχετικών γραπτών μαρτυριών. Για παράδειγμα, μια συγκινητική συνάντηση θρησκευτικής τέχνης και παιδείας στην Ίμβρο προκύπτει

από την υπογραφή ενός εγχώριου ζωγράφου, του Ευστρατίου Χατζηαντωνίου από τα Αγρίδια, ο οποίος, το 1875, αφιέρωσε μια εικόνα των Τριών Ιεραρχών στην Κεντρική Ελληνική Σχολή Ίμβρου. Η εικόνα αφιερώθηκε μόλις ένα χρόνο μετά την έναρξη λειτουργίας της Σχολής, η οποία συνέβαλε τα μέγιστα στην εκπαίδευση των Ιμβριών και λειτούργησε –με κάποιες διακοπές– έως το 1964, οπότε και καταργήθηκε από το τουρκικό κράτος.

Το εξώφυλλο του βιβλίου κοσμεί λεπτομέρεια μιας από τις πιο ωραίες εικόνες του καταλόγου, του *Ευαγγελισμού* του ζωγράφου Μακαρίου από τη Γαλάτιστα της Χαλκιδικής, και τα περιεχόμενα εμπλουτίζουν, εκτός από τον κυρίως κατάλογο των έργων, τέσσερα ιδιαίτερα κατατοπιστικά γενικά κεφάλαια: «Το Ιστορικό πλαίσιο» της Ε. Χαλκιά (σ. 21-44), «Οι εικόνες της Ίμβρου από τον 17ο στον 20ό αιώνα» του Α. Μπεκιάρη (σ. 45-69), «Οι επιγραφές «μιλούν»: στοιχεία για τους ανθρώπους και την κοινωνία της Ίμβρου» του Α. Τσάκαλου (σ. 71-86), και «Εικόνες ρωσικής τεχνοτροπίας στην Ίμβρο» της Y. Boycheva (σ. 87-91). Ο κατάλογος των έργων καλύπτει 454 σελίδες και συνοδεύεται από έγχρωμες, κυρίως, φωτογραφίες, άνισης όμως ποιότητας, των σπουδαιότερων αντικειμένων. Δώδεκα ναοί της Ίμβρου αποτελούν τον κορμό του εξαντλητικού καταλόγου και με βάση αυτούς οργανώνεται το εξεταζόμενο υλικό. Σε όλα τα αντικείμενα αναφέρονται οι διαστάσεις, η θέση, η προέλευση, η διατήρηση, οι επιγραφές και οι υπογραφές. Εάν στα παραπάνω προστεθεί η εικονογραφική και η τεχνοτροπική ανάλυση των εικόνων, ο σχολιασμός όλων των αναφερόμενων στα αντικείμενα πληροφοριών και η βιβλιογραφική τεκμηρίωση από τους έγκριτους αρχαιολόγους και ιστορικούς της μεταβυζαντινής τέχνης, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι το έργο πληροί όλους τους όρους μιας αυστηρά επιστημονικής εργασίας καταλογογράφησης. Την γενική Βιβλιογραφία ακολουθούν τέσσερα χρησιμότητα ευρητήρια, ζωγράφων, εικόνων, προσώπων και τόπων (σ. 554-567).

Αναλυτικότερα, το πρώτο γενικό κεφάλαιο αποτελεί επισκόπηση της ιστορίας του νησιού από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια έως το 1964, ειδικότερα όμως από τον 17ο έως το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, εποχή στην οποία ανήκουν τα αναφερόμενα στον κατάλογο μνημεία και έργα θρησκευτικής τέχνης. Το δεύτερο κεφάλαιο, στο

οποίο αναφέρονται οι κυριότεροι ζωγράφοι και οι επικρατούσες καλλιτεχνικές τάσεις στο νησί, συμπληρώνεται από το τρίτο, στο οποίο σχολιάζονται οι επιγραφές και οι ενθυμίσεις. Η συνεργάτις της Βουλγαρικής Ακαδημίας Επιστημών και του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών της Κρήτης Yuliana Boycheva στο τέταρτο κεφάλαιο μελετά τις σαράντα περίπου ρωσικές εικόνες, που βρέθηκαν στο νησί και χρονολογούνται από τα τέλη του 18ου έως τις αρχές του 20ού αιώνα. Η συγγραφέας αναλύει την τυπολογία των εικόνων και εξηγεί τις διαδρομές με τις οποίες έφθασαν στην Ίμβρο, είτε μέσω των μετοχίων του Αγίου Όρους, είτε μέσω του εμπορίου, το οποίο διεξήγαν ρώσοι πλανόδιοι έμποροι στην ορθόδοξη Ανατολή. Ιδιαίτερα συγκινητική είναι η περιγραφή του ρώσου αξιωματικού, ο οποίος έφθασε στην Ίμβρο τον Απρίλιο του 1808, κατά τη διάρκεια του Ρωσοτουρκικού πολέμου, και συμμετείχε με τους στρατιώτες του στην ανακαίνιση μιας ερειπωμένης εκκλησίας.

Τα τέσσερα αγιορείτικα μετόχια, τρία της Μεγίστης Λαύρας και ένα της μονής Κουτλουμουσιού, καθόρισαν –εκτός από την θρησκευτική ζωή– και την τέχνη του νησιού, την οικονομία και την παιδεία. Όσον αφορά στην

τέχνη, είναι χαρακτηριστικό ότι όλοι οι Ίμβριοι ζωγράφοι του 19ου αιώνα μαθήτευσαν στο Άγιον Όρος ή στα μετόχια του. Τρία πολύ γνωστά αγιορείτικα εργαστήρια, των Καρπενησιωτών, των Γαλασιάνων και των Ιωσαφαίων, προμήθευσαν με εικόνες την Ίμβρο κατά τον 19ο αιώνα, αλλά διαμόρφωσαν και εγχώριους ζωγράφους. Τον προηγούμενο αιώνα, η κύρια πηγή φορητών εικόνων της Ίμβρου ήταν τα κοντινά μεγάλα νησιά, η Χίος και η Λέσβος. Ο ζωγράφος Πέτρος από τη Χίο και ο ιερέας Φώτιος φιλοτέχνησαν πολλές από τις πιο αξιόλογες φορητές εικόνες που εντοπίστηκαν στο νησί, και οι καλλιγραφημένες επιγραφές τους εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας για την Ίμβρο του 18ου αιώνα. Συνολικά, από τις 1.000 περίπου εικόνες, τις οποίες κατέγραψαν οι συγγραφείς του τόμου, προέκυψαν τα ονόματα 43 επώνυμων ζωγράφων, σε διάστημα δύο αιώνων.

Αξίζει να σημειωθεί η έλλειψη τοιχογραφικών συνόλων στις εκκλησίες της Ίμβρου, η οποία μπορεί να συνδέεται με το σεισμογενές του εδάφους, την οικονομική ένδεια ή ακόμα και με το επιτυχημένο σύστημα κυκλοφορίας των φορητών εικόνων, οι οποίες κάλυπταν τις ανάγκες διακόσμησης των ναών.

Ανάμεσα στις 90 εικόνες, από το σύνολο των 120 αντικειμένων, οι οποίες καταγράφηκαν σε μία μόνο εκκλησία, στην Αγία Μαρίνα στο Σχοινούδι, αυτές του 19ου αιώνα ξεχωρίζουν για τα λαμπερά τους χρώματα και τις ρωπογραφικές, χαριτωμένες λεπτομέρειες (Εικ. ΣΜ6 και ΣΜ8). Στην εικόνα της Κυριακής της Σαμαρείτιδας, για παράδειγμα, μετά την άφιξη των μαθητών του Κυρίου που «εθαύμασαν ότι μετά γυναικός έλάλει», η νεαρή γυναίκα, ενώ στρέφεται να φύγει για την πόλη, σασιτισμένη και συγκινημένη, προσπαθεί να συγκρατήσει τις λυμένες κόκκινες κορδέλες των μαλλιών της (Εικ. ΣΜ43). Στον παλαιό μητροπολιτικό ναό του νησιού, στην Αγία Μαρίνα στο Κάστρο με τα πολλά παλαιοχριστιανικά σε δεύτερη χρήση μέλη, καταγράφηκαν 109 εικόνες. Ανάμεσά τους μια τριζωνη εικόνα με αγίους απεικονίζει τεράστιο κήτος και πίσω του ένα ιστιοφόρο, ακολουθώντας την τάση προσθήκης τοπίων σε θρησκευτικές εικόνες, που επικρατούσε στο Άγιον Όρος στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα (Εικ. ΚΜ107).

Αρκετά έργα κωνσταντινουπολιτών ζωγράφων της ίδιας εποχής καταγράφονται στο νησί και ξεχωρίζουν για τους ζωηρούς χρωματισμούς και τις διακοσμητικές τάσεις. Ξεχωριστή μνεία αξίζει μια εικόνα του Χριστού, φιλοτεχνημένη στα τέλη του 19ου αιώνα, η οποία προέρχεται από εξωκλήσι της περιοχής του Κάστρου και φέρει στην πίσω όψη χάρτινη ετικέτα με πληροφορίες για το «Εικονογραφείον Βυζαντινόν» που διατηρούσαν στην

Κωνσταντινούπολη ο Ανανίας Μισαηλίδης και οι γιοι του, Ευθύμιος και Κωνσταντίνος (Εικ. ΚΜ38). Το «εικονογραφείον» αναφέρεται ως «αρχαιότατον» και στην ετικέτα σημειώνεται ότι «μεθ' ὅλης της χαρακτηριζούσης αυτό βυζαντινῆς τέχνης» αναλαμβάνει και εκτελεί κατόπιν παραγγελιών εικόνες, τέμπλα, θρόνους, άμβωνες, προσκυνητάρια, φανάρια, σημαίες, αναστάσεις, επιταφίους και Ωραίες Πύλες».

Οι συγκεντρωμένες στο βιβλίο μαρτυρίες για τους αφιερωτές, τους ζωγράφους, τα επαγγέλματα και τους τόπους αποτελούν θησαυρό ιστορίας και μνήμης. Αποδεικνύουν, επίσης, πόσο βαθιά και αδιάρρηκτη ήταν η θρησκευτική λατρεία με την ζωή και την καθημερινότητα, πόσο ψυχικά ανακουφιστική και κοινωνικά επαινετέα ήταν η χορηγία έργων τέχνης προς δόξαν Θεού.

Η ανά χείρας επιστημονική έκδοση των ιερών αντικειμένων της Ίμβρου δικαιώνει τον πολυετή αγώνα της Ευγενίας Χαλκιά και των συνεργατών της για την ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας με τις πολλαπλές δυσκολίες, όχι μόνο επιστημονικές ή οικονομικές. Ο τόμος αυτός αναδεικνύει, επίσης, πολλαπλές πτυχές της ιστορίας και της ζωής του νησιού, και διασώζει την μνήμη των ανθρώπων του καθημερινού μόχθου, που με θεάρεστο ζήλο κατέβαλαν κόπο και χρέμα για να χτίσουν και να καλλωπίσουν τις εκκλησίες του τόπου τους.

†ΕΥΓΕΝΙΑ ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
Διευθύντρια Ερευνών
Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / ΕΙΕ
Χαλάνδρι, 28 Μαΐου 2021

Suna Çağaptay, *The First Capital of the Ottoman Empire. The Religious, Architectural and Social History of Bursa*, I. B. Tauris, London 2021, 214 pp., 16×23 cm., 20 figs, bibliography, index, ISBN: HB: 978-1-8386-0549-0.

THIS BOOK IS AUTHORED BY SUNA ÇAĞAPTAY, an associate professor of architectural history and archaeology at Bahçeşehir University, who has been on research leave from her position in Istanbul since 2017 to work as a post-doctoral research fellow for the European Research Council-sponsored project “Impact of the Ancient City” in the Faculty of Classics at the University of Cambridge. Chapters 2, 3 and 5 are based on her PhD dissertation work at the University of Illinois at Urbana-Champaign with Professor Robert Ousterhout.

Çağaptay deals with the rather short transition period from 1326, when Bursa was captured by the Ottomans after an almost ten-year siege, until the 1420s, when the capital was moved to Adrianople / Edirne to be closer to the main target of the Ottoman Empire: the capture of Constantinople. During this period, Bursa served as the first capital of the Ottoman state, one of the many principalities struggling for domination on the former grounds of the waning Byzantine Empire in Asia Minor. The capture of Prousa (Bursa), a large and flourishing city with an impressive topography, situated at the base of Mount Olympus, Bithynia, by Orhan, the son of Osman, the founder of the dynasty, was a successful strategic move that became a turning point in establishing the Ottoman Empire. This transition from a Byzantine city to an Ottoman city and

the policies of the first five rulers that followed Osman (Orhan: 1324-1362, Murad I: 1362-1389, Bayezid I: 1389-1402, Mehmed I: 1413-1421, and Murad II: 1421-1444 and 1446-1451), in particular those regarding the built environment and ensuring a smooth transition of power, are the main foci of this book.

The book is divided into six chapters. In the introduction, the author describes her objective, which is a comprehensive study of the city as the transitional capital of a rising empire and how its identity was shaped by the synthesis of Byzantine and Ottoman cultures. In the first chapter, titled “Becoming Bursa”, the general conditions before the Ottoman capture of the city are examined. This includes the city’s history from the day it was established in 202 BC by the Bithynian King Prousius, including its Roman and Byzantine past. Juxtaposing the term “Islamic city”, used by former scholars in order to emphasize the deep changes that the capture brought to the city, with the term “Ottoman City”, the author opts for a middle ground where the classical and Byzantine past was acknowledged and reused. The architectural wealth of early Ottoman buildings, although greatly altered by earthquakes, fires and human intervention in the nineteenth century, makes Bursa unique for studying the formative years of Ottoman culture. Unfortunately, due to sparse archaeological research, one has